

תולדות הרב פרופ' שמואל קליין, ז"ל

מאת יהודה הרשקוביץ

שמואל קליין נולד ביום י"ט למרחשון תרמ"ז (17 לנובמבר 1886) לאביו ר' אברהם צבי קליין ז"ל רבה של קהלת סילש בלהש (SZILAS-BALHAS, כפר גדול במערב הונגריה). ר' אברהם צבי קליין ז"ל היה תלמיד-חכם בעל מידות תרומיות, איש ישר שקט וענוחן, רך המזג ונוח לבריות. דיבורו נשמע תמיד בנחת, כל הליכותיו היו טבועות בחותם האצילות הרוחנית של תלמיד-חכם שתורתו נבלעה באבריו.

בן 21 נתמנה ר' אברהם צבי רב בעדתו ועד יום מותו בגיל 73 שימש בה בני קהילתו היו רבם יהודים אמידים, שלווים ורחבי הדעת. טרדות רבנותו לא היו מרבות ומרבית זמנו היה קודש לתורה, שבה הגה בשקדנות שאינה יודעת לאות. בימי חייו הארוכים לא פסחה עליו גם הרעה: אשתו הראשונה ואח"כ גם השניה מתו עליו בנעוריהן, וגם מבניו ומבנותיו נפטרו אחדים בלא עת. ימי רבנותו חלו בתקופת העלייה והשיגשוג לערי הונגריה וביחוד לעיר הבירה בודפשט ורבים מיהודי הכפרים והעיירות נמשכו אחרי התפתחות המסחר, התעשייה וחיי הרוחה ונשתקעו בערים. כפרים רבים וערי שדה נטרקו או מיהודים ואף סילש, שהיתה עדה מכובדת בימי נעוריו של ר' אברהם צבי, הלכה הלך והדלדל. עיני הרב רואות בירידת קהילתו ואין לאל ידו לעזור. התורה שהיתה שעשועיו בימי טובתו היתה נחמתו בימים הקשים. הוא קנה לו בקיאות מופלגת בכל חדרי התורה לרבות תנ"ך, דקדוק ולשון, שרוב רבני הונגריה לא היו מצויים אצלם. גם השכלה כללית רחבה למדי סיגל לו ולמד גרמנית והונגרית על בוריין. חכמתו וידיעותיו העמוקות פירסמוהו בחוגי הרבנים והלמדנים ורבים הריצו אליו שאלותיהם בעניני דת ודין ובכל דבר הקשה בדברי תורה. הוא היה משיב בבהירות ובקיזור "תשובות הקולעות את מטרת ההלכה בדרך ישרה וברורה" (1) (מהערכת הגרא"י קוק זצ"ל). אף הוא חיבר פרושים וחידושים לרוב הש"ס. לש"ע ועוד (2). רבים מתלמידי החכמים הצעירים היו מחזרים אחרי סמיכה לרבנות מידי ר' אברהם צבי קליין ז"ל.

הרבנית מרת אידל (אשתו השלישית של הרב), אמו של הפרופ' שמואל קליין ז"ל, היתה אשת חיל טובת לב, אבל תקיפה בדעתה וניהלה את עניני ביתה ביד אמיצה. היא היתה אשה ממולחה ומזורזת ועיניה פקוחות על כל הנעשה בבית, מהירה במעשיה ושונאת בטלה.

בנם שמואל, בן יחיד לאמו, לא היה חסון בגופו, אך בתכונותיו התבלט כבר בנעוריו. באופיו דמה להוריו; הוא ירש את עדינותו של אביו ואת

(1) בארות אברהם, שו"ת לר' אברהם צבי קליין ז"ל, חוברת ב', ע' א'.

(2) כל החומר הזה נמצא בכ"י בעזבונו של הפרופ' קליין ז"ל.

חריצותו הגדולה. אף הוא היה אוהב תורה כמוהו ומישיר לכת בכל דרכיו. ומלבד אלה נתברך במרץ, בעירנות, בפעילות תוססת ובראיה חודרת כאמו. בשנות תרנ"ג—תרנ"ז (1893-97) למד בבית הספר העממי היהודי בכפר מולדתו. אולם עוד קודם לכך התחיל אביו ללמדו עברית ותורה ולא משך ידו הימנו כל ימי לימודיו בביה"ס. ר' אברהם צבי עסק בחינוך בנו במסירות גדולה, בכישרון ובהבנה בלתי מצויה בזמן ההוא. עיקר למודם של רבים מילדי ישראל — ביחוד בני רבנים ולמדנים — היה תלמוד, שהיו מתחילים בו בגיל רך ביותר ובלא הכנה. ר' אברהם צבי נטה מן הדרך המקובלת; הוא לימד את בנו תחילה לשון עברית, דקדוק, תנ"ך ומדרשי אגדה ואחר כך משנה ותלמוד. הוא ידע לחבב את התורה על הנער ונטע בלבו אמונה איתנה בבורא עולם ואהבת ישראל. באותן שעות הבוקר המוקדמות בצל עצי הגן הונחו היסודות של השקפת העולם היהודית התמציתית והשלימות הנפשית העילאית, שבהן הצטיין הפרופ' קליין ז"ל עד סוף ימיו.

הוא היה ילד עליון ופזון, יתרונו הרוחני ולימודיו הכפולים לא הפיגו את רעננות ילדותו; היה משתעשע עם חבריו בשדות רחבי הידים ומסביב לאגמי המים הקטנים אשר בסביבות הכפר, ונהנה מעולמו היפה של הקבי"ה כשאר הילדים הכפריים. כבר בילדותו התבלטה התכונה האפיינית לאישיותו כל ימיו: להספיק הכל, ללמוד, לדעת, לעיין תמיד, ולהיות בכל זאת קרוב לחיים ולעמוד בתוך המציאות.

אחרי גמר לימודיו בבית הספר הכפרי (בן 4 כות) שלחו אביו לבודפשט להמשיך בלימודיו. הוא גמר שם את בית הספר האזרחי (Bürgerschule, מוסד בן 4 כיתות המתאים בקירוב לארבע השנים הראשונות של גימנסיה קלאסית) של הקהילה היהודית, ואחרי בחינת מעבר נתקבל בתרס"ב לכיתה ה' של הגמנסיה ההונגרית (גימנסיה יהודית לא היתה עוד בימים ההם בהונגריה) ב-Papa — עיירה קרובה לסילש. בתרס"ג חזר לבודפשט ולמד שם 3 שנים בגימנסיה ממשלתית, שבה נבחן בחינת הבגרות בשנת תרס"ה.

במשך כל ימי שיבתו בבודפשט למד גם ב"תלמוד תורה" — מוסד להשתלמות במקצועות היהדות, שכוננה הקהילה בשביל תלמידי בתי הספר התיכוניים, בהנהלת ו. פֶּכֶר — והצטיין שם בידיעותיו העבריות היסודיות ואף זכה בכמה פרסים.

גם בהיות הנער בנכר לא הסיח אביו דעתו מחינוך בנו. חליפת המכתבים בין האב והבן היתה תכופה ומיוחדת במינה. מכתבי האב היו בעיקרם דברי תורה, תחילה דברים שבמוסר השכל ובמידות נאות, דרושים וכיוצא בהם, אח"כ חידושי תורה קלים ולבסוף (בשנות לימודיו בברלין ובימי רבנותו) חידושי תורה ממש, ענינים שבהלכה, תשובות וויכוחים ודומיהם.

באחד המכתבים שכתב ר' אברהם צבי לבנו הנער (כבן 12) — תלמיד ביה"ס האזרחי בבודפשט — הוא מסביר לו בדברים פשוטים וברורים המתקבלים על לב ילד, כי חובתו הראשונה של אדם מישראל להיטיב לכל ולעזור לכל הזקוק לעזרה, כדוגמת אברהם אבינו בשעתו. ר' אברהם צבי ז"ל לא השחית דבריו לריק; רבים אכלו פרותיו של הלימוד הזה בשנים הבאות: קרובים

וזרים, מלומדים והדיוטות, יהודי מזרח ויהודי מערב, סטודנטים וחלוצים, שהיד הנדיבה של הפרופ' המנוח החזיקה בידם.

מכתבי הבן היו כתובים תחילה הונגרית ואח"כ גרמנית (כדי שתבינם אמו), אבל בכל מכתב ומכתב היה חלק עברי, מוקדש לדברי-תורה, פשוטי מקראות, הערות, שאלות וכיוצא בהם. במכתבים האלה מסתמנת דרך עלייתו משלב לשלב ומדרגה לדרגה. במשך השנים הולך החלק העברי של מכתביו הלך וגדל, תכנו מתעשר יותר ויותר, חידושי התורה מכילים לעיתים קרובות גרעינים של מאמרים מדעיים בעתיד. את ירחי חופש הקיץ היה מבלה מדי שנה בשנה בבית אביו בכפר. הרבה הוסיפו החדשים ההם על רכושו התורני-העברי. לפרקים שהו שם גם צעירים אחרים, שבאו ללמוד תורה מפי ר' אברהם צבי.

רוח הגימנסיות הנכריות לא פגעה בשלמותו היהודית. יד אביו שהנחתה גם בנכר שמרה עליו מפני האווירה הזרה של הכרך ורוח ההתבוללות הנושבת בו.

עם גמר לימודיו בבודפשט נתן אביו עיניו בבית המדרש החרדי לרבנים בברלין, אך לא השיגה ידו לשלחו שמה בגלל ההוצאות הגדולות הכרוכות בדבר. אז בא לעזרתו קרובו העשיר פ. סקלי (Székely Ferenc), בנקאי רחב לב בבודפשט, שהראה התענינות בקרובו הצעיר רב הכשרונות והבטיח לסייעו. ואמנם קיבל ממנו שמואל קליין הצעיר כל ימי לימודיו בברלין סכום קטן בכל חודש, שהיה בו כדי סיפוק רוב צרכיו. שעורים פרטיים, הוראה ארעית וכיוצא בהם השלימו את החסר.

בשנת תרס"ו (1906) נתקבל לביהמ"ד בברלין ובאותה שנה נרשם בפקולטה הפילוסופית של האוניברסיטה הברלינית שבה השתלם במדעי המזרח. שנות לימודיו (תרס"ו—תרס"ט) בברלין חלו בתקופת הזהב של ביהמ"ד לרבנים. מורי המוסד היו אנשים בעלי שיעור קומה בלתי שכיח כגון דוד צבי הופמן, צבי (Hirsch) הילדסהיימר, ברלינר, וולגמוט, פרט — יהודים יראים ושלמים ואנשי מדע בעלי משקל, נקיי הדעת וטהורי מעש. עד מהרה נתחבב המוסד על תלמידו החדש חיבה יתירה. ביראת הכבוד ובהוקרה היה הפרופסור המנוח מעלה את זכר הסמינר לרבנים כל ימיו. ולא עוד אלא שבתחילת שלטון היטלר תיכן תכנית להציל את המוסד מארץ הנאצים. רבות טרח אז למען תכניתו ואילו שמעו בקולו, כי אז לא ירד המוסד לטימיון.

אהבת התורה, שקיננה בלב שמואל קליין הצעיר ואישיותו המוסרית הטהורה, עשו רושם גדול על מוריו, והם היו מקרבים אותו קרבה יתירה. כשנפטרה אשתו של א' ברלינר, הוזמן לגור אצלו. המלומד הזקן התיחס יחס אבהי אל תלמידו הצעיר והיה מדריכו ומעודדו בראשית דרכו במדע⁽³⁾. אף הוא התיחס אליו כבן, עזר לו בחליפת מכתביו, בהעתקות, בעריכת ספריו, וכו'.

(3) עי' בהקדמת (Vorwort) הדיסרטציה שלו: *Beiträge zur Geographie und*

Geschichte Galiläas

גם יתר מוריו השפיעו עליו השפעה רבה. הרצאותיו של צבי נפתלי (Hirsch) היילדסהיימר בהיסטוריה ישראלית ובגיאוגרפיה של א"י — בסימינר — עוררוהו להתעניין במקצוע זה⁴, שהתפתח אחר-כך תחת ידיו למדע עברי מקורי, גדול ומסועף.

שנים רבות אחרי גמרו את לימודיו היה מחליף מכתבים עם רבותיו. לפרקים היה מזכיר את ר' דוד צבי הופמן המלומד ואיש ההלכה המובהק, ואת הרב וולגמוט בעל הנפש החסידית, שעשו עליו רושם עז בימי נעוריו. בשנות רבנותו פנה אליהם כמה פעמים בשאלות מסובכות שהציגו החיים המודרניים בפני ההלכה.

בשנת תר"ס (1909) גמר את לימודיו והוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת היידלברג. בשנת תר"ע נסמך לרבנות מטעם ביהמ"ד לרבנים בברלין וכמנהג מדינתו קיבל היתר הוראה גם מידי שלושה רבנים בהונגריה. בשנות לימודיו בברלין החלה פעולתו המדעית. ארץ הגליל היתה נושא מחקריו הראשונים. המחקרים הצנועים ההם היו הלכנים הראשונים בבנין הגדול — ספרו ארץ הגליל — שלהשלמתו הקדיש את ימיו האחרונים. אך לא זכה לברך על המוגמר. הוא ניסה בימים ההם את כוחו גם בענפים אחרים של חכמת ישראל, אף כתב בקורות מדעיות אחדות. גולת הכותרת של התקופה הראשונה לפעולתו המדעית היתה עבודת הדיסרטציה שלו⁵, שהיא אחת מיצירותיו המעולות. בה הופיע המלומד הצעיר בראשונה בכל שיעור קומתו. בראשית שנת תר"ע הוזמן לשמש רב בעיירה טוזלה (Dolnja Tuzla) בבוסניה (בימינו יוגוסלביה); במקום היתה קיימת עדה ספרדית קטנה וקהילה אשכנזית מגוונת שנתלקטה שם ברובה משטחיה השונים של המונרכיה האוסטרו-הונגרית אחרי שסופחה בוסניה בשנת 1908 למדינת ההבסבורגים ("Annexion"). העזובה היתה רבה בעדת טוזלה כדרך קהילות צעירות מסוג זה. יהודי טוזלה היו שקועים רובם בגשמיות ולהוטים אחרי עסקיהם ולא היו נותנים דעתם על תקנת קהילתם. במסירות רבה ובמרץ ניגש הרב הצעיר למלא את תפקידו. במשך זמן קצר שינה את פני הקהילה, החיה את הגופים הציבוריים השונים שבה וביססם מחדש, יסד חברה קדישא מתוקנת, ומילא את המסגרת הריקה של העדה תוכן יהודי חי. הרצאותיו, נאומיו והחגיגות הנאות שערך במועדי ישראל יצרו לאט לאט גרעין של חיים תרבותיים יהודיים. הוא נלחם ביד חזקה בהתבוללות ובאדישות והתמסר ביחוד לחינוך הנוער. רבות פעל בשטח זה בשעורי הדת — שהוראתה בבתי הספר נמסרה לידי — ואף מחוצה להם, אעפ"י שבטוזלה לא היתה הקרקע מוכשרת ביותר לחינוך יהודי. לא פעם קבל במכתביו אל אביו על עבודתו היורדת לטימיון בגלל מעלליהם ואורח חייהם של ההורים.

"אין זה מקום תורה" כותב הוא פעם מתוך עגמת נפש. הוא היה פטרונם של החיילים היהודיים בחיל המצב האוסטרי שחנה בטוזלה, הרבה להתעניין במצבם, לפרקים היה מרצה לפנייהם ודואג לצרכיהם הרוחניים והחמריים כאחד.

(5) ראה הערה 3.

(4) ש.ס.

טירדותיו הרבות לא ביטלוהו מתלמודו. הוא ביסס בשנים ההן את ידיעותיו, הרחיבן והשלימן וקנה לו גישה בטוחה וסלולה אל המקורות. בהתמדה רבה למד וחקר ואף פירסם מאמרים, מחקרים והערות בטובי כתיב־העת המדעיים, כגון *ZDPV, REJ, MGWJ*. חליפת המכתבים התורנית בינו ובין אביו הולכת ומעמיקה. האב שהיה עד אז המדריך והמכוון, מתחיל פונה אל בנו בשאלות, ביחוד בענינים היסטוריים, גיאוגרפיים, פילולוגיים וכיוצא בהם, שנתקל בהם אגב תלמודו. גם הרב המלומד עמנואל לב (6) פונה אליו בשאלות אחדות מסוג זה.

בשנת תרע"א העניקה לו אגודת שוחרי מדעי היהודית (*Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*) בברלין פרס של 500 מרק לשם נסיעת מחקר לא"י. בלב מלא חרדת גיל וצפית קודש יצא אחרי הפסח מטולזה לעלות לארץ משאת נפשו. הוא עבר בארץ לארכה ולרחבה וביחוד בגליל והכיר לדעת את המקומות שראם מכבר בעיני רוחו; סירר בערים, בכפרים ובמושבות. הישוב החדש עשה עליו רושם גדול, אעפ"י שלא העלים עינו מהעזובה הרבה השוררת בקירבו. בחרדה ראה את הנטיות החמרניות של חלק מבוני הארץ ואת יחסם הזר לערכי היהדות. חושו ההיסטורי הבריא ניבא בכל זאת אחרית שגיאה לראשית המצערה שראה. אז גמלה בלבו השאיפה להשתקע בארץ וכשהציעה לו חברת עזרה משרת מנהל בי"ס בירושלים, ראה את דרכו בחיים סלולה לפניו. אולם התנגדותם הנמרצת של הוריו וביחוד אמו אילצה אותו לוותר לפי שעה והוא שב לקהילתו חולה אהבה לא"י ולבניה.

בשנת תרע"ג נשא לו לאשה את בתו של ר' יחיאל הרשקוביץ ז"ל מרבני בודפשט, תלמיד חכם חריף, נואם מצוין ויהודי נלהב, שאישיותו המאירה והליכותיו האציליות והנבונות חיבבוהו על חוגים רחבים ושונים.

בסוף שנת תרע"ג נתמנה ר' שמואל קליין רב בעיר ההונגרית *Érsekujvár* (בפי היהודים ניהייזל). מתוך קורת רוח קיבל את המינוי החדש בעדה בעלת צביון יהודי כלבבו. לידיעותיו הרחבות של הרב החדש ולנאומיו עשירי התוכן ומשוכללי הצורה יצאו מוניטין בקרב בני הקהילה. הוא תיקן כמה תקנות, קבע שעורים שונים ומילא את תפקידי הרבנות במסירות האפיינית לו.

בשנת תרע"ד עם פרוץ המלחמה נתגייס כרב צבאי והיה מיטלטל עם הצבא עד סוף שנת תרע"ז על פני סרביה ואוסטריה. אף לתפקיד זה של רב צבאי, התיחס בכובד ראש והשתדל למלאו כמיטב יכולתו. רבות טרח ועשה לסיפוק צרכי החיילים היהודים, חיזק את הכרתם היהודית והאציל עליהם מרוחו, רוח האמונה באלוקים ובאנוש.

על פי בקשת קהילתו נשתחרר בכל שנה למשך חדשים אחדים מעבודת הצבא ושב אל עדתו. הרבה ממירצו הקדיש בימים ההם לעבודה סוציאלית, ביחוד לתקנת הפליטים היהודים הרבים שנמלטו מגליציה להונגריה מאימת הרב הרוסים. הוא התקשר עם השלטונות המרכזיים בווינה ולא פסק מפעול לטובתם בקרב בני הקהילה. הוא היה לאב ולפטרון ל-200 הפליטים שנקלעו

5-Érsekujvár וצרכיהם היו תמיד לנגד עיניו. בדירתו הפרטית איכסן משפחה בת
 8 נפשות, שגרה אצלו יותר משנתיים. כמו כן נתן דעתו על גורל הילדים העזובים
 היהודיים, שהתאחדות הקהילות מסרתם למשפחות שונות ב-Érsekujvár
 ובסביבותיה. הוא עקב במשך שנים אחרי התפתחותם והתעניין בפרטי מצבם.
 בעבודתו הסוציאלית היתה לו רעייתו הרבנית לשותפה מסורה. הבנתה את
 נפש האדם הסובל וגישתה האנושית לכל בעיה סוציאלית היו לו לעזר רב.
 אחרי המלחמה סופח צפון הונגריה—ובכלל גם העיר Érsekujvár,
 שנקראה מאז Nove-Zamky—על מדינת צ'יכוסלובקיה. חיים חדשים התחילו
 לפעם בקרב יהודי סלובאקיה, שנתרחקו מאז ממרכז ההתבוללות המדיאריית
 המבישה. הציונות מצאה לה מהלכים ביניהם; בשורת סן-רימו והצהרת בלפור
 נתקבלו מתוך שמחה והתנועה הציונית היכתה שרשים עמוקים בסלובאקיה. רבה
 של נובי-זמקי, שמאז ומתמיד היו עיניו ולבו בארץ-ישראל, תפס מיד מקום
 בראש המחנה, יסד בקהילתו אגודה תרבותית ציונית בשם חרות, תמך בקרנות
 הלאומיות בהונו ובהשפעתו והתיצב בעוז ובהתלהבות לימין כל מפעל ציוני.
 סביבו נתלקט חוג קטן של אנשים מסורים לרעיון הציוני בכל מאודם, מחוג
 זה יצא הרעיון של יסוד שבועון ציוני. הוא ערך את השבועון יחד עם גיסו
 מנחם יואל הרשקוביץ, מזכיר הקהילה, והעו"ד ד"ר נַמֶּש. העיתון, המדריך,
 שיצא לאור בלשון הונגרית במשך שנה, הצטיין בעירנות ובחריפות מפולפלת
 כלפי אויבי המפעל בארץ-ישראל. במשך שנת קיומו עשה העיתון נפשות
 רבות לציונות, בנובי-זמקי ובכל רחבי סלובאקיה. האווירה בקהילתו היתה
 ספוגה בשנים ההן אהבת הארץ ורוח התחיה העברית. הנוער היה כרוך
 ברובו אחרי התנועה (רבים מהם עלו לארץ כחלוצים), רבים למדו עברית
 מפי ידידו המובהק יעקב רות, מנהל ביה"ס היהודי, שנישבה בימי המלחמה
 בידי הרוסים ובשנות השבי הארוכות ברוסיה למד את הלשון העברית על
 בוריה. החינוך היה תמיד קרוב מאוד ללבו של הפרופ' קליין ז"ל ואף
 בשנות רבנותו בנובי-זמקי הקדיש לו הרבה מרץ וזמן. התלמידים היהודים של
 הגמנסיה הממשלתית למדו מפיו עברית ויהדות. בעיני הנוער היה הוא סמל
 המוסר היהודי, נציג ממלכת הרוח היהודית על כל קניניה. במשך שנים נלחם
 לבנין בית-ספר יהודי ראוי לשמו. לבסוף נענתה לו קהילתו, הקציבה סכום
 גדול מאד למעלה מכוחותיה ובנתה בית ספר הדור, כאשר חפץ. מצויים היו
 אצלו תדיר 4—3 צעירים תלמידים מובהקים, שהיה מחנכם ומלמדם תורה, כאשר
 ראה בבית אביו. ביתו בנובי-זמקי היה בית שכולו תורה ואורה ותמימות
 יהודית. בנים לא היו לו, אך בביתו היו תמיד ילדים מבני משפחתו שהיה
 מגדלם ומחנכם, ודואג להם ולעתידם כאב (*).

השנים ההן היו תקופה חשובה בחייו גם מבחינה מדעית. אז הניח את
 יסודות מדע ארץ-ישראל. בדעתו היה להוציא ספר מקיף על דבר א"י עפ"י
 המקורות היהודיים (גם סיורו בא"י היה קשור בתכנית זו) ולשם כך אסף בזמן
 ההוא חומר רב ויקר ערך, ששימש אח"כ בסיס להרצאותיו באוניברסיטה ולבסוף

(* אף כתב הטורים האלה נתחנך בביתו כ-13 שנה.)

נתגבש בצורת ספריו הגדולים. חידושים שחידש אגב עבודתו המקפת בחקופת נובי-זמקי פירסם בצורת מאמרים, שהוציאו לו מוניטין ועשוהו בן בית במדע. פירסומו בשנים ההן מעידים על עבודה מגוונת ורבת צדדים. מצודתו המדעית היתה פרוסה על פני הטופוגראפיה, הארכיאולוגיה, חקירת המדרש, תולדות התרבות, קשרי א"י והגולה. כל אלה השתכללו בידו ברבות הימים, הצטרפו והתלכדו למדע חדש לעצמו: ידיעת ארץ-ישראל. מלבד מאמריו המרובים הוציא בשנים ההן גם ספרים אחדים הראויים לציון מיוחד, כגון ה-*Corpus Inscriptio-num*, גיאוגראפיה של א"י לבתי"ס תיכוניים, מפת א"י, וכו'. הרבה פעם בשנים ההן גם בשדה הפובליציסטיקה והתעמולה הציונית, שהיתה בעיניו עבודת קודש למען ארץ-ישראל כעבודתו המדעית. שמו נודע בחוגי המלומדים וחליפת המכתבים המדעית שלו התרחבה מיום ליום. קהילות שונות התחילו נותנות עיניהן ברבה המהולל של נובי-זמקי והוא הוזמן לשמש ברבנות בכמה ערים גדולות. ידידו ואוהבו ר' צבי פרץ חיות, רבה הראשי של וינא, שידלו הרבה בדברים, שיקבל עליו את הנהלת בית-הדין של קהילת וינא, ואולם הוא חשש לטרדותיהן של רבנויות גדולות, שמא תבטלנה אותו מתלמודו וממדעו. רצ"פ חיות הטעים פעם לפניו את היתרונות הגדולים של משרה חשובה בעיר גדולה כווינא, והביע את צערו שלא יוכלו לעבוד יחדו. מקוה אני — ענה לו הרב מנובי-זמקי — כי נוכל לעבוד יחד בארץ-ישראל, מקום שם אני מוכן לקבל כל משרה צנועה ומשכורת מינימלית. הוא זכה עד מהרה לראות בהגשמת שאיפתו ובצורה בלתי צפויה. בסוף שנת תרפ"ד נתמנה פרופיסור לידיעת ארץ-ישראל*) ע"י המועצה המנהלת של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית. בכסלו תרפ"ה הגיע עם רעייתו לירושלים להשתתף בפתיחה החגיגית של האוניברסיטה בחנוכה והרצה שם הרצאת פתיחה רבת רושם במקוריותה על הנושא: "מקור עתיק לדברי ימי חנוכה"⁷). תפקידו היה מיוחד במינו. הוא היה הפרופיסור הראשון למקצוע חדש באוניברסיטה חדשה. הדברים היו במצב היולי ואישיותו הטביעה עליהם את חותמה העז. ציבור הסטודנטים היה מגוון מאד: מורים באים בימים, פועלים, בחורי ישיבה וכיוצא בהם, אנשים נלהבים, אך לא סטודנטים ממש, ורבים התיחסו בפקפקנות אליהם ואף האוניברסיטה הצעירה בכלל. הפרופ' קליין ז"ל התקרב מיד אל תלמידיו, השתדל להכירם היטב, ובידו האמונה הדריכם לקראת הבנה מדעית ושיטת עבודה מדויקת. קומץ הסקרנים הנלהבים הפך בידו לציבור סטודנטים.

בשנה ההיא עבר עם רעייתו את הארץ לארכה ולרחבה, ובמקומות רבים סייר עם תלמידיו ועם חבריו. התענינותו לא פסחה גם על הישוב החדש ומושבותיו וציונותו השרשית העמיקה בנפשו שבעתים. עם כלות שנת הלימודים חזר אל קהילתו בגולה, השפעתו הגוברת והולכת רכשה שם לבבות רבים לציונות, לארץ-ישראל ולתרבות העברית המתחדשת. בשנת תרפ"ו חזר אל עבודתו

(*) הקתדרה נוסדה ע"י הנדבן המפורסם מר סולומון רוננבלום מארצות הברית, שחלק גדול לו בבנין האוניברסיטה בכלל.

(7) ידיעות המכון למדעי היהדות חוברת א', עמ' 48—40.

בירושלים. מלבד עבודתו המדעית והדרכת תלמידיו, התענין הרבה בהתפתחותה של האוניברסיטה בכלל והיה חבר נאמן ומועיל לעומדים בראש המוסד, אחד מבוני האוניברסיטה מבחינה רוחנית. מכתביו אל אשתו (שנשארה בתרפ"ו בגולה על מנת להכין את עלייתם המוחלטת) מלאים פרטים מענינים על חלקו הרב בראשית צמיחתה של האוניברסיטה ויש בהם משום ראית הנולד בדבר מקומו, חשיבותו ואפיו של המוסד בימים יבואו.

בהיותו בירושלים בסיון שנת תרפ"ו מתה עליו אמו וזמן מה אחרי שובו לחו"ל ביי"ג בתשרי נפטר גם אביו הזקן, שהיה רבו המובהק ואח"כ מדריכו ויועצו ולבסוף ידידו ואיש סודו, שותף נאמן לו באהבת התורה. האבל הכבד על אמו ואביו, שמתו תוך חצי שנה, דיכאו מאוד וזמן רב לא יכול להשתחרר ממנו. לשנות תרפ"ז ותרפ"ח קיבל חופש מן האוניברסיטה לשם סידור עניני קהילתו. במשך השנתיים ההן טיפל גם בתכנית להקמת בית-מדרש לרבנים בצ'יכוסלוואקיה ובשאר עניני התאחדות הקהלות ישורון, שהיה אחד ממיסדיה. בשנת תרפ"ז הורה גם בפדגוגיון העברי בווינה. רבות שידל'והו באותם הימים להשאר בקרב אוהביו ומכבדיו בגולה: בני נובי-זמקי רצו להעלות את משכורתו פי כמה וקהילות גדולות אחדות במדינתו ומחוצה לה הזמינוהו אליהן. יותר מאלה דיבר אל לבו גורל בית המדרש לרבנים, שידע כי בלעדיו לא יקום. ידידיו וחבריו הרבנים טענו, כי אסור לו לבער השפעה כמוהו להחבא אל כלי המדע באוניברסיטה ולמשוך ידו מהדרכת הציבור, מחובתו אפוא להמשיך ברבנות. אולם אחרי שיקול דעת ועיון ואחרי שנמלך בדעת רעיתו שסברה, כי מחובתו להקדיש את כוחותיו ואף את השפעתו לארץ ישראל המתחדשת דוקא, גמר אומר לעמוד על החלטתו הראשונה ובחר בירושלים. אף באותן שנות הביניים בין ארץ-ישראל והגולה, כשהיה עמוס עבודה כפולה, טרדות רבנותו המרובות ועניני הקתדרה בירושלים לא הסיח דעתו מהחקירה. נדבכים חשובים מאוד נתווספו אז לבנינו המדעי. ראשית חקירותיו בדברי הימים, בתולדות הישוב המאוחר, בתולדות התרבות בימי הבית השני נערכה בשנים ההן. עבר הירדן היהודי, הגליל מימי החשמונאים ועד חורבן הבית השני, הברייתת של התחומין ודומיהן, מן הזמן ההוא, שייכים לסדרת מפעלו המדעי. אחרי חג הפסח שנת תרפ"ט עזב את קהילתו ועלה עם רעיתו ועם נער ונערה מבני משפחתו לירושלים. זמן מה אחרי בואו שכר לו דירה בקצה שכונת הבוכרים ושם גר עד יום מותו. חביבים היו עליו המוני היהודים הפשוטים מהעדות השונות, הילדים הרבים המשחקים ברחובות, ועל הכל האופי היהודי של השכונה על שבתותיה ומועדיה ובתי כנסיותיה המרובים והמגוונים שהיה מתפלל בהם ברצון.

חדשים אחדים אחרי עלותו לארץ התרגשו על הישוב מהומות תרפ"ט. לילות רבים הקשיב לקול היריות הבוקע מן השדות הסמוכים לביתו (שהיה אז בין האחרונים ורוב דייריו עזבוהו ונמלטו העירה). עלבון הישוב השותת דם העיק עליו ולא נתן לו מנוח. הוא עזר לנפגעים כל כמה שהשיגה ידו, וידידיו ומכבדיו בחו"ל ורעיתו כאן סייעו על ידו. הוא עשה מעשיו בצניעה, לפי מיעוט אמצעיו, אבל לרבים הושיע.

בחדשים ההם ואף בימי הגזרות והמהומות של תרצ"ו—תרצ"ט אמר לעתים: התורה והמדע הם המקלט היחיד, שהאדם יכול להמלט אליו; אלמלא הם לא יכולנו לעמוד בפני הצרות הרבות. אף-על-פי-כן לא הצטמצם מעולם בדי אמות של מדע. ער היה ואזניו קשובות לכל רחשי חיינו של הישוב. קרוב ביותר היה כמובן לאוניברסיטה, שהרבה לעבוד בה ולסייע להתפתחותה, אף מחוץ למסגרת עבודתו המדעית. חלק היה לו בכל צעד שצעדה האוניברסיטה קדימה. במשך שנתים היה דיקן הפקולטה למדעי הרוח, כמו כן היה חבר לוועדות רבות ושונות של האוניברסיטה. ביחוד התענין בסטודנטים ובמצבם. במשך שנתים היה יושב ראש האגודה למען הסטודנטים, חבר לוועדת הפרסים ולוועדת הקבלה וכו'. כל עניני הסטודנטים והמוסמכים היו קרובים תמיד אל לבו. בהשתדלותו נוסד המטבח והוא דאג בשנים הראשונות לתקציבו. השתדל בכל האמצעים להקל מעל הסטודנטים את דאגותיהם החמריות. בשנים האחרונות היה הוא הממונה מטעם האוניברסיטה על עניני המוסמכים. הוא ראה תמיד את האוניברסיטה אחראית לגורל תלמידיה ויחסו אל תלמידיו היה כיחס אב אל בנו. פעילות מסועפת ורב-תצדדים הראה גם מחוץ לאוניברסיטה. הוא נתן ידו לכל מפעל בעל ערך שבכוחו היה לסייעו. משנת תרפ"ו היה חבר ועד הלשון, שעבד בו ביחוד בוועדות למונחי גיאוגרפיה ולמונחי ארכיאולוגיה, כמו כן היה חבר הוועד המרכזי של ועד הלשון מתרצ"ו ואילך. במשך הזמן הראשון היה גם חבר ועד החינוך. גם אחר כך לא סילק ידו מן החינוך, שחשיבותו היתה בעיניו מעל הכל. היה מקורב לבית המדרש למורים מזרחי, ואף הורה זמן מה בהתנדבות בבית המדרש למורות מזרחי. בשנים האחרונות השתתף במרץ רב ובמסירות גדולה בעבודת הפיקוח האוניברסיטאי על בתי הספר התיכוניים. בנסיעתו האחרונה ביקר במוסדות אחדים ותוצאות הביקורים ההם היו נושאי שיחותיו בימיו האחרונים. חשיבות יתירה נודעת לעבודתו בוועדת השמות של הקה"ל. היה חבר לוועד החברה הא"י להיסטוריה ולאתנוגרפיה. גם בקרב הציבור הרחב היו לו מהלכים. לעיתים קרובות הרצה ונאם בעיר ובכפר, בקיבוצים ובאירגוני נוער ובבתי כנסיות, פירסם מאמרים בעיתונות, השתתף בכל הפעולות למען השבת, הכשרות, חינוך ילדים עזובים וכיוצא בהם.

מקום חשוב בפרשת חיינו תפסה החברה שלנו (כך היה מונה את החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל), שהמנוח ז"ל היה ממחדשי פניה. במשך שמנה שנים שימש נשיאה והנפש החיה בכל פעולותיה. כמו כן היה מעורכי ידיעות וחבר מערכת הספריה לידיעת ארץ-ישראל. מועטים גליונות הידיעות שלא השתתף בהם במחקריו; מרבית חידושויו המדעיים נתפרסמו ברבעון זה. בהשפעתו הרבה ובמסירותו סלל מסילות לחברה בארץ ובחוץ לארץ, והיא זכתה בזכותו לתמיכתם המוסרית והחמרית של חוגים ואישים שונים.

רבות עשה למען השגת האמצעים למפעלים המדעיים של החברה (כגון חפירות בית-שערים וכיו"ב), ולא חשך מנפשו עמל וטורה אם החברה היתה צריכה לו. בדיקנות ובהקפדה ביקר באסיפות ובישיבות ופעמים רבות הרצה מטעם החברה במקומות שונים בארץ. גישתו המדעית רבת-הפנים הטביעה חותמה על דמות החברה, שהיתה אכסניה לעוסקים במדע ארץ-ישראלי.

במשך השנים האחרונות היתה החברה הזאת לגורם מרכזי ופורה לפיתוחו ושיגשוגו של המדע הזה.

הוא לא היה איש החברה במובן המקובל. חס היה על זמנו ומוקיר רגליו מבתי רעים ומחוגי החברה הגבוהה. ובכל זאת היה תמיד ביתו מלא תנועה וחיים. בשנות השפע והשיגשוג מצויים היו אצלו קרובים, ידידים ותלמידים מן הגולה, שעלו לתור את הארץ או להשתקע בה. בשנות המצוקה והפגעים היה ביתו פתוח בפני פליטים, מעפילים וקשי-יום. אנשי מדע ופירחי מלומדים, מחוגי האוניברסיטה ומחוצה לה, היו אורחים רצויים אצלו תמיד. ברצון היה מגלגל אתם שיחה בעניני תורה ומדע ושום ענף של מדעי הרוח לא היה זר לו. אף הוא התענין במצבם ובתנאי חייהם והיה מוכן בכל עת לעזור להם. בשום פנים לא יכול היה לראות בצערם של תלמידי-חכמים ובמצוקתם של אנשי מדע ולא חס על טרחתו וממונו, ולפרקים אף על כבודו, ובלבד שתמצא הדרך לחלצם מן המיצר. שיחות בטלות ודברי רכילות היו לו למורת רוח. בין מכיריו ובאי ביתו היו גם הרבה אנשים פשוטים, שידע להתהלך עמם בהבנה ובחיבה. על השבתות והמועדות בביתו היה חופף הוד מופלא. הוא השרה על שלחנו ועל המסובים אליו — בני משפחתו ועפ"ר גם קרוב או סטודנט או ידד מוזמן — הרגשה חגיגית חמה. הסדר בביתו היה חוויה מיוחדת מלאת זוהר. אוהבי תורה שבתלמידיו היו מתכנסים אצלו בשבתות ולומדים דף גמרא או שיעור בירושלמי. בשנים הטובות היה מזמין אליו לפרקים סטודנטים אחדים ומכירים צעירים למסיבה והיה יושב עמם כאחד מהם. בימי חנוכה נהג לכנס באחד הערבים את ילדי כל השכנים, מכבדם בממתקים ורואה מתוך קורת רוח במשחקיהם, ולפעמים אף משתתף עמם. הילדים היו תמיד קרובים ללבו.

פעמים אחדות בילה את ירחי הקיץ בקרב בני משפחתו בחוץ בארץ. אווירה של ארץ-ישראל היתה מקיפה אותו בכל מקום בואו בגולה; בהרצאותיו ובשיחותיו קרב את הלבבות לתנועת התחייה ולארצה. הוא ידע לחבב על חוגים שונים את האוניברסיטה העברית ואף בחדשי המרגוע ההם לא שכח את תלמידיו והרבה פעל לטובתם בקרב ידידיו ומכבדיו בגולה.

השנים הקשות והמרות האחרונות נתנו אותותיהן בנשמתו ובגופו. המהומות והגזירות בארץ ומסע השמד והחורבן נגד ישראל בגולה גזלו את שלוותו. כל צרה חדשה רשמה את רישומה בנפשו, כל בשורה רעה דקרה כמחט בבשרו. בכל רמ"ח אבריו כאב את כאבו ועלבונו של העם הנרדף. דוקומנטים מזעזעים מימי המהומות הם מאמריו: ולא תחניפו את הארץ ("הארץ" י' אלול תרצ"ו) ועל העקידה (הצופה ער"ה תרצ"ט), שנכתבו מתוך סערת נפש. רק תורתו ועבודתו המדעית יכלו להסיח דעתו מן המועקה הנוראה. ודווקא בשנים האחרונות גדל שיעור קומתו המדעית, מבטו נתחדד, לשונו נתעשרה ונשתכללה, אחדים ממאמריו החשובים ביותר כגון על האריסות בא"י, ערים מוקפות חומה, תעשיית הנייר, חיי הנביאים, מגלת יוחסין וכו' — הם פרי השנים האלה. ואחרון אחרון: הפרטים המרובים של חקירותיו, המפוזרים על פני שטחי מחקר נרחבים, התחילו להצטרף בידו לחטיבות גדולות ושלמות: תולדות הישוב, תולדות חקירת ארץ ישראל, וספריו המונומנטליים: ארץ יהודה

וארץ הגליל (האחרון נשאר בכתובים כמעט מושלם, ועדיין לא ראה אור). ספר הישוב כרך א', שיצא לאור בתרצ"ט בעריכתו, אף הוא אבן פינה בבניין של מדע ארץ-ישראל.

אולם צרות ישראל הגוברות והולכות פגעו לא רק במנוחתו הנפשית, אלא גם בבריאותו הגופנית. מאות מכתבים קיבל מן הגולה הדוויה וכל אחד מהם נאד דמעות. על דלתותיו התדפקו יום יום אנשים צמאי ישע מכל הסוגים: מלומדים, רבנים, מורים, תלמידים וסתם יהודים, שנמלטו חסרי-כל מארצות התופת האירופיות. והוא לא נתיאש ולא נלאה מהענות לאנשים ומענות על כל המכתבים מתוך נפש עטופת צער ורחמנות. הוא דפק על כל השערים ואחז בכל האמצעים, כדי לעזור לפונים אליו, אף-על-פי-כן לא בטל מעבודתו היום יומית, המדעית והציבורית ולא גרע ממנה ולא כלום. הוא ידע את סוד חלוקת הזמן וניצלו מאין כמוהו, ידע להספיק הכל החל מהשקאת פרחים בעצם ידו וכלה בהרצאתו המוכנה יפה באוניברסיטה, מקריאת הפרק היומי בתנ"ך ושיעור קבוע בגמרא ועד הישיבות המרובות של האוניברסיטה והחברות שהיה חבר בהן, מתפילה בציבור ועד קריאת עלה ההגהה האחרונה, מכתבים, ביקורים, עבודת חקירה, קריאת ספרות מדעית, עבודה ציבורית — הכל נעשה בזמנו ובמקומו. קצב עבודתו היה מפליא.

השנים האחרונות המלאות צער והתרגשות וגדושות עבודה כפולה ומכופלת, שלא רצה ואף לא יכול לוותר עליה, עשו את שלהן במחתרת. גופו הרענן והבריא למראית עין — נחלש, עצביו נמתחו ובאדר א' ת"ש לקה בשטף דם בעינו הימנית, והרופאים אסרו עליו כל עבודה במשך שבועות מספר. כשהבריא, נסע לפרדס חנה לבקר מטעם האוניברסיטה בביה"ס החקלאי ולהרצות בפני בני-המושבה. בשוכו לירושלים ליווה בדרכו האחרונה את חברו הפרופ' גולצ'ק ז"ל ובהיותו בהר הזיתים הראה לכמה מידידיו את אחוזת-הקבר, שקנה לו במרום הר הזיתים, באמרו: זו נחלתי היחידה בארץ! אולי ניבא לו לבו, כי במהרה יזקק לאותה נחלה.

אחרי פורים נסע לחיפה לבקר שם בבתי הספר ולבית-שערים לבקר בחפירות. משם נסע למתולה על מנת לנוח שם ימים אחדים בקרב משפחת גורודנינסקי (הגברת שרה גורודנינסקי היא בת אחותו שגדלה ונתחנכה בביתו כבת מימי ילדותה הרכה ועד נשואיה). במתולה חלה במחלת פאראטיפוס שאת ניצניה הרגיש כבר בחיפה. ביום ד', ב' בניסן, חזר לירושלים ושכב כעשרה ימים, עד שביום ששי — לפי דעת הרופאים קרוב להבראתו מן המחלה הקלה — לקה בטרומבוסיס שגרם בשבת להתקפת לב חמורה. ביום א', י"ג בניסן, בבוקר אמר לרעייתו: נתבשרתי! אחרי שעה קלה אמר עוד מלים אחדות על דבר מותו הקרב ובא, וחפץ לתת הוראותיו האחרונות, אך כשראה כי הדברים גורמים צער לאשתו, נשתתק. מאז לא יצאו מפיו אלא מלים בודדות. בשקט נשא את היסורים ובדעה צלולה ובלא מורך הביט המאמין הגדול לקראת המות הבטוח. קרוב לשלוש בלילה הוקלה פתאום נשימתו הכבדה, הוא עצם את עיניו כנרדם ואחרי רגעים מספר יצאה נשמתו בטהרה...

בן 53 היה במוותו, שיבה לא זרקה בו וחולשת זקנה לא פגמה בכוחו
עבודתו. במיטב כוחו המדעי נפקו חייו רבי הפעלים.
חבל על דאבדין ולא משתכחין!
תהי נפשו הזכה צרורה בצרור החיים!

נוספות לביבליוגרפיה

בשתי הרשימות הביבליוגרפיות של כתבי הפרופיסור הר"ש קליין ז"ל, הן ברשימה
הכוללת את כתבי פרופ' שמואל קליין בחקירת ארץ ישראל (ב. מ.
בידיעות שנה ד', חוב' ד') והן ברשימת כל כתביו (י. ורפל במאסף יבנה ספר א')
חסר מספר ניכר של מאמרים חשובים שנעלמו מעיני הרושמים. הוספתם לרשימה
הביבליוגרפית בחוברת הידיעות המוקדשת לאישיותו ולמפעל חייו של המנוח תשלים
את תמונת עבודתו המדעית הכבירה של ראש משפחת חוקרי ארץ-ישראל.
המאמרים הבאים למטה בסדר כרונולוגי לפי שנות ההדפסה נתפרסמו בשנות המלחמה
העולמית הקודמת (1915-1919) בירחון הווינאי (**Freie Jüdische Lehrerstimme*, שהיה
בזמנו גם בעל ערך מדעי רב, וגדולי חכמי ישראל פרסמו בו את מחקריהם ומאמריהם.
לרשימה המתפרסמת כאן יש חשיבות מסוימת: כל ערכיה נושאים ונותנים
בחקירת עתיקות ארצנו ועמנו ומפיצים אור על התחלת דרכי החקירה של
אחד מגדולי התורה והמדע שנלקח מאתנו במבחר שנותיו, בהיותו מלא כוחות יצירה
ודרוך רצון פעולה.

1. *Ungiltigwerden einer rituellen Handlung*, IV (1915), Nos. 3-4.
2. *Gebet-Kampf*, *ibid.*, *ibid.*
3. *Erleichterungen für die Gelehrten*, *ibid.*, *ibid.*
4. *Melammed*, *ibid.*, *ibid.*
5. *Zu dem Aufsatz: "Eine Haggadastelle im Don Quijote"*, *ibid* Nos. 7-8.
6. *Abba Jossé חליקופרי aus Tab'un*, V (1916) Nos. 1-2.
7. *Die Grabinschrift eines palästinensischen Amoras.*, *ibid* 7-8.
8. *Zur Erklärung des "Mogen Dowid"*, IV (1917), Nos. 1-2.
9. *Gelehrtengräber aus Jaffa (יפו)*, VII (1918), Nos. 1-2.
10. *Bemerkungen zu Krauss' Talmudische Archäologie Band*, VII (1919),
Nos. 1-2.

לב נוימן

(* השתמשתי בגליונות שבספרית מו"ר פרופ' ר"א אפטוביץ והנני מודה לו בזה.